

СВОБОДА І ПРАВО: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

В. ТИМОШЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
(Національна академія Служби безпеки України)*

Теоретичне розроблення ефективних механізмів реалізації свободи людини і громадянина є одним із найважливіших завдань сучасної юридичної науки. Вирішення цього завдання потребує усвідомлення що є свободою, які фактори сприяють або перешкоджають її досягненню у державно-організованому суспільстві. На особливу увагу заслуговує проблема взаємозв'язку свободи і права, співвідношення цих понять, яка і відкриває шлях до вирішення вказаного завдання.

Дослідження проблем свободи, способів її досягнення і реалізації мають давню історію. Такі дослідження завжди були актуальними як для філософії, політичної ідеології, так і для юридичної науки, зокрема теорії держави і права, філософії права. Перерахувати авторів, які зверталися до дослідження свободи, досить складно, оскільки довелося б згадати майже всіх відомих філософів, юристів, політико-правових мислителів, що розглядали ті чи інші концепції свободи або висували власні ідеї з цього приводу. При цьому розуміння свободи в юридичній літературі завжди було похідним від її філософського обґрунтування. Юридична наука не досліджувала проблеми свободи у по-

вному обсязі, а обмежувалася лише кількома істотними аспектами нормативно-ціннісного характеру.

Традиційне західне розуміння свободи особи, висунуте прогресивними мислителями ще у XVII–XIX ст., пов'язувалося з відчуженням особистості від суспільства, невтручанням держави у приватні справи громадян, визнанням свободи особи сферою, вільною від правового регулювання. Індивідуалізм, що заснований на філософській доктрині, яка стверджує реальність індивідів як таких, на відміну від родової і видової детермінації, визнавав індивіда особливою цінністю у політичному, економічному і моральному плані. Так, Дж. Локк, який відносив до головних прав і свобод людини право на рівність, індивідуальність і свободу дій, ототожнював свободу людини розпоряджатися своєю особистістю, своїми діями, володіннями зі свободою взагалі. Ідея індивідуальної свободи в І. Канта виключала як можливість сваволі самого індивіда, так і можливість сваволі суспільного цілого і ставила відносини між індивідом і суспільством на ґрунт взаємного визнання. При цьому І. Кант розглядав право як систему гарантій, що забезпечують можливість кожного діяти за наявності аналогічної можливості

© В. Тимошенко, 2009

інших. Свобода тут постає як вище благо і природне право людини, захищати яке має держава. Об'єктивне право виявляється у такому разі системою суб'єктивних прав, що визначають, обмежують і гарантують можливості індивідів.

Величезного значення для осмислення ідеалів свободи у контексті розуміння права, основних прав людини, ролі держави у їх забезпеченні набули дослідження українських і російських політико-правових мислителів кінця XIX — початку XX ст. Насамперед це стосується визнання вищою правовою цінністю людини, особистості, яка сама є носієм вищих цінностей, — у працях В. Соловйова, Є. Трубецького, Б. Кістяківського, О. Алексєєва, П. Новгородцева; розмежування понять свободи і рівності — у М. Бердяєва; визначення принципів правової держави, доведення їх безпосереднього зв'язку з ідеєю свободи у Б. Кістяківського; розвиток вчення про особисті права — у М. Ковалевського; характеристика І. Ільїним права як духовного явища, можливість існування якого передбачає відповідний рівень правосвідомості. Навіть державу І. Ільїн розглядав як «оформлену і об'єднану публічним правом батьківщину, або інакше: множинність людей, пов'язаних спільністю духовної свободи, єдність на ґрунті духовної культури і правосвідомості» [1, 257].

У загальнофілософському смислі свобода розглядається як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. Свобода тут є незалежністю від будь-чого, можливість робити все, що завгодно, незв'язаність нічим, за винятком законів природи.

Під свободою нерідко розуміють цілевстановлюючі зусилля, завдяки

яким індивід самостійно обирає цілі своєї діяльності. У процесі вибору варіантів поведінки перед індивідом відкривається простір свободи, як сфера розумового маневрування, в якій індивід може порівнювати альтернативні варіанти, прогнозувати позитивні й негативні наслідки, приймати рішення. Свобода як цільова причина визначає буття. Позбавити людину можливості обирати цілі своєї діяльності та способи їх досягнення — це означає позбавити її свободи. У цьому разі цілевстановлююча активність отожднюється зі свободою [2, 198, 204]. Але справжня свобода потребує як розуміння мети, так і твердої волі, щоб обрати шлях досягнення цієї усвідомленої мети. Свобода є саме розумним вибором. Заперечення розуміння мети або волі означає заперечення свободи.

Отже, свобода людини — це свобода її волі, думок і дій. Уявлення про свободу має величезне значення для визнання індивіда суб'єктом права, що самостійно діє, має можливість вибору відповідно до своєї волі, мети та інтересів. Воля ж у праві є вільною волею, яка протистоїть сваволі. Вольовий характер права обумовлюється саме тим, що право — це форма свободи людей або свобода їх волі.

Право є показником ступеня вираженої у ньому свободи. У зв'язку з цим міра свободи виступає критерієм визначення правового закону. Оцінка права як міри свободи також вказує на ще один, принципово інший, аспект співвідношення і взаємодії права та свободи. Не лише свобода слугує критерієм розвитку правових відносин, але й право виконує роль міри свободи. Якщо немає права, то немає реальної можливості захистити свободу, надати їй форму, завдяки якій свобода може перетворитися із можливості на

реальність. Цей момент розкриває можливості права як гаранта реалізації свободи. Свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми [3, 140, 142].

Свобода особи як право, за словами Л. Глухарьової, має негативний і позитивний зміст. У негативному значенні право на «свободу від...» набуває ізоляційного відтінку, який означає, що людина потребує певного обмеження від політичного, економічного, ідеологічного та іншого втручання суспільства, держави, інших осіб у її справи. Це — вимога проти будь-якого насильства і примусових способів організації суспільного життя, вона реалізується завдяки притягненню до відповідальності кожного за порушення чужої свободи. Право ж на «свободу для...» пов'язане з позитивними проявами [4, 101]. З такої позиції свобода розглядається як обов'язкова умова і складова успіху в досягненні певного блага, що не заборонене законом.

Індивідуальна свобода не безмежна, її реалізація не повинна призводити до посягань на законні інтереси інших осіб, суспільства та держави. Практика ж реалізації свободи свідчить про інше. Суспільні відносини неминує породжувати як індивідуальні, так і колективні суперечності. Прикладом таких суперечностей може бути конфлікт між суспільними потребами і бажаннями окремого індивіда, що призводить до порушення його свободи. У сучасній політичній науці висловлено думку, що міжособистісні суспільнозначимі зв'язки можуть породжуватися не потребами, а бажаннями. Підтвердженням цієї тези є, наприклад, сучасна виборча практика ряду держав. Прогресивний розвиток держави потребує діяльної участі суспільства, його окремих представників і груп у державному управ-

лінні, політичних процесах. Але реальні дії громадян-виборців демонструють реакцію протилежну тій, в якій є об'єктивна потреба. Коли виборці голосують «проти всіх», вони тим самим виявляють своє бажання і намагаються привернути увагу влади до своїх проблем [5, 34, 35]. Така поведінка індивіда свідчить про конфлікти між його особистими інтересами і суспільними потребами.

Індивідуальна свобода проявляється через різні соціальні зв'язки, що демонструють такі невід'ємні права людини, як право на життя, честь, гідність, особисту безпеку і недоторканність. У правах людини як соціальному інституті має бути досягнуто той компроміс і згоду, що дозволить поєднати елементи індивідуалізму з елементами колективізму, особисту свободу і суспільні інтереси. Права людини покликані стати на перешкоді можливого використання окремого індивіда для задоволення суспільних або групових інтересів. Усі ці можливості стануть реальністю лише у тому разі, якщо буде створено належні механізми реалізації прав і свобод людини та громадянина.

У визначенні загального поняття прав людини останнім часом переважає інтегративний підхід, прихильники якого поєднують індивідуальні та суспільні засади. Так, Л. Глухарьова пропонує визначати права людини як можливості особистості задовольняти і розвивати свої потреби та інтереси, що гарантовані та стимулюються з боку суспільства і держави. У такому разі свобода, втілена за допомогою права в систему формалізованих прав, легалізується і гарантується. Це означає, що зі змісту легалізованої свободи виключено всі антисоціальні способи її прояву. У суб'єктивних правах поєднується об'єктивно необхідний

індивіду обсяг свободи з об'єктивно можливою для цього суспільства мірою її надання. Охоронювана і обмежена правами свобода стає прямою протилежністю сваволі та егоїзму [4, 31, 101]. Завдяки цьому права людини за ідеєю стають фактором стабілізації соціальних відносин. Однак таке розуміння прав людини не зовсім відповідає принципу правової держави «дозволено все, що не заборонено законом». До того ж стимулюватися з боку суспільства права можуть лише за високого рівня суспільної правосвідомості.

Свободу особи зазвичай пов'язують із рівністю, рівноправ'ям. Зі спільної властивості людей, що вони люди і мають людську гідність, випливає принцип їх рівної, однакової значимості для політичного, економічного, соціального і правового життя, а отже — і рівність їх прав. Рівноправ'я безпосередньо породжує інші права, зокрема право на рівність перед законом і судом, неприпустимість будь-якої дискримінації, право на культурне, релігійне, мовне рівноправ'я. При цьому рівноправ'я слід розглядати як рівність гарантованих законом можливостей. Чи будуть ці можливості реалізовані, залежить від багатьох як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів і обставин.

Люди є дуже нерівними з різних точок зору. Цей факт не можна заперечувати. Людська індивідуальність заперечує рівність, насамперед рівність інтелектуальну і моральну, чим, власне, і визначається поведінка людини. Лише з точки зору політики і права люди мають бути рівними, тобто такими, що мають однакові претензії на те, щоб їх розглядати, як рівних. Політична і правова вимога рівності суперечить фактичній нерівності, але це сприяє стабільності у суспільстві.

У соціальній сфері рівність, за словами В. Нерсисянца, завжди є правовою, формально-правовою рівністю. Правова рівність абстрагована від фактичних відмінностей і тому має формальний характер. Саме завдяки своїй формальності (абстрагованості від «фактичного») рівність може стати і дійсно стає засобом і принципом регуляції «фактичного». Правова рівність — це рівність вільних і незалежних одного від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою. Принцип формальної рівності є саме відмітною особливістю права у його співвідношенні та розходженні з іншими видами соціальної регуляції (моральною, релігійною тощо). Керуючись цим, В. Нерсисянець визначав право як нормативну форму вираження свободи завдяки принципу формальної рівності людей у суспільних відносинах. При цьому право як форма відносин за принципом рівності не знищує (і не може знищити) вихідні відмінності між різними індивідами, воно лише формалізує і впорядковує ці відмінності за єдиною підставою, трансформуює невизначені фактичні відмінності у формально визначені права вільних, незалежних однієї від одної, рівних особистостей. Принцип правової рівності різних суб'єктів передбачає, що реальні суб'єктивні права, яких вони набувають, будуть нерівні. Завдяки цьому хаос відмінностей перетворюється на правовий порядок рівності та нерівності, узгоджених за єдиною підставою і спільною нормою [6, 26–29].

Свобода особи перебуває у прямому і нерозривному зв'язку з її відповідальністю. Відповідальність передбачає усвідомлення закону, оскільки він дає чіткі вказівки, в яких випадках особа за свої вчинки має бути притягнута до відповідальності. Навіть якщо людям дозволяється діяти на власний

розсуд, вони мають залишатися відповідальними за наслідки своїх вчинків з огляду на можливу шкоду суспільним або індивідуальним законним інтересам інших осіб. Не можна не погодитися з Ф. Гаєком, який стверджував, що взаємодоповнюваність свободи і відповідальності означає, що аргументи на користь свободи стосуються лише тих, хто здатний бути відповідальним. «Суспільство, яке не визнає, що кожен індивід має власну оцінку, на яку в нього є право, не поважає гідності індивіда і не може бути дійсно вільним. Але справедливо й те, що у вільному суспільстві повага до індивіда буде залежати від способу, в який він використовує свою свободу» [7, 83, 85].

Спосіб використання свободи особи значною мірою залежить від її правосвідомості, яка сприяє формуванню відповідних мотивів поведінки і виникненню вольової готовності суб'єкта права діяти. Поведінка людини спрямовується насамперед мотивацією. Для глибокого проникнення в сутність мотивації юридична наука має враховувати досягнення психології, політології, інших наук, що дасть можливість визначити механізми саморегуляції особистості, які створюють умови для сприйняття нею нормативно-правових приписів, готовність реалізувати свої права та виконувати обов'язки. Адже правова поведінка має психологічні передумови, тобто численні індивідуальні фактори і об-

ставини, які створюють як можливість її саморегуляції, так і можливість впливу на неї інших осіб або правових засобів. Правові норми впливають на свідомість і волю особистості, цей вплив сприяє виникненню мотивів до здійснення певних дій, що реалізуються в реальній поведінці. При цьому знання правових норм не завжди гарантує їх дотримання. Особистість значною мірою сама регулює свою поведінку. Психічні процеси і механізми, що опосередковують правове регулювання, набувають об'єктивного вираження у правовій поведінці [8, 10].

Можливості реалізації свободи визначаються як ціннісними установками суб'єкта права, його правосвідомістю, так й іншими факторами, такими як економічна і політична ситуація у державі, стан правової системи, рівень забезпечення законності, досягнутий правопорядок та ін. У зв'язку з цим сучасна юридична наука зобов'язана поглиблено дослідити наведені чинники, наявність або відсутність яких може як сприяти, так і перешкоджати реалізації свободи особи. Важливість зазначених чинників важко переоцінити. Адже для реальної свободи недостатньо, щоб людина знала, що вона має свободу. Людина мусить чітко уявляти ту міру свободи, яка є оптимальною у цивілізованому суспільстві і яка може бути реалізованою у сучасній державі.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ:

1. Ильин И. А. Путь к очевидности. — М. : Республика, 1993. — 431 с. (Мыслители XX в.).
2. Бачинин В. А. Морально-правовая философия. — Х. : Консум, 2000. — 208 с.
3. Черненко А. К. Теоретико-методологические проблемы формирования правовой системы общества. — Новосибирск : Наука, 2004. — 296 с.
4. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). — М. : Юрист, 2003. — 304 с.
5. Юртаева Е. А. Личность и социальные группы. Особенности общественных связей // Гражданин, закон и публичная власть. — М. : Норма, 2005. — 368 с.
6. Нерсисян В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М. : Изд. группа «НОРМА-ИНФРА-М», 1998. — 288 с.
7. Гаек Ф. А. Конституция свободы / пер. з англ. — Л. : Літопис, 2002. — 556 с.
8. Тимошенко В. І. Мотивація правової поведінки // Держава і право : зб. наук. пр. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — Вип. 36 : Юридичні і політичні науки. — С. 8–16.